

فُصہ احدث

۶۰

(با تکیه بر مسائل لفظ)

(چاپ سوم)

تألیف:
دکتر احمد پاکتچی

فهرست مطالب

۱۱.....	سخن ناشر
۱۲.....	پیشگفتار
۱۷.....	مقدمه
بخش اول: باحثه شینی	
۲۱.....	فصل ۱. واژگان فقه و حدیث
۲۳.....	۱-۱. فقه از لغت تا اصطلاح
۲۳.....	۲-۱. حدیث از لغت تا اصطلاح
۲۶.....	۲-۲. چیستی فقه الحدیث
۲۹.....	فصل ۲. طبیعه های دانش فهم حدیث
۳۰.....	۱-۲. شکل گیری ترکیب فقه الحدیث
۳۶.....	۲-۲. اصطلاح فقه الحدیث در خلال قرون
۴۲.....	۳-۲. فقه الحدیث و اختلاف الحدیث
۴۹.....	۴-۲. ظرفیت های بسط موضوعی در فقه الحدیث
۵۱.....	۵-۲. نسبت میان فقه الحدیث و تفسیر قرآن
۵۵.....	فصل ۳. شباهت ها میان قرآن و حدیث
۵۶.....	۱-۳. متن بودن
۵۶.....	۱-۱-۳. کهنگی در زبان
۵۸.....	۲-۱-۳. تأویل پذیری زبان
۶۱.....	۳-۱-۳. تفاوت ها میان قرآن و حدیث
۶۳.....	۲-۳. تفاوت ها میان قرآن و حدیث

۶۴	۱-۲-۳. نقل به معنا در حدیث
۶۵	۲-۲-۳. تصرفات لفظی در حدیث
۶۶	۳-۲-۳. ویژگی‌های ماهوی حدیث
۷۲	۴-۲-۳. تفاوت‌ها در سنت علوم اسلامی
۷۷	۵-۲-۳. فصاحت حدیث در سنت علوم اسلامی
۸۳	فصل ۴. آثار مکتوب در فقه الحدیث
۸۴	۱-۴. کتب مشکل الحدیث و معانی الحدیث
۸۷	۲-۴. شروح بر جوامع حدیثی
۹۰	۳-۴. شرح نویسی بر احادیث مشکل
۹۸	۴-۴. انواع خاص در آثار فقه الحدیث
۱۰۳	بخش دوم: فهم مفرادات غیرب‌الحدیث
۱۰۵	فصل ۵. فقه الحدیث در دوره آغازین
۱۰۵	۱-۵. گام‌های نخست از صحابه در فهم حدیث
۱۰۸	۲-۵. روایت‌ها از ائمه متقدم امامیه
۱۱۱	۳-۵. روایت‌ها از امام جعفر صادق علیه السلام و ائمه متأخر
۱۱۹	۴-۵. فقه الحدیث از تابعین تا اتباع
۱۲۷	۵-۵. کسانی در آستانه تدوین فقه الحدیث
۱۳۳	فصل ۶. تدوین غریب الحدیث در سده دوم
۱۳۳	۱-۶. ابو عییده معمر بن منشی
۱۳۵	۱-۱-۶. مبانی ابو عییده در غریب الحدیث
۱۳۷	۱-۱-۶. روش ابو عییده در غریب الحدیث
۱۴۱	۱-۳-۶. روابط معنایی در فقه الحدیث ابو عییده
۱۴۳	۲-۶. دیگر پیشتازان در تدوین
۱۴۷	۳-۶. ابو عمرو شیبانی
۱۴۹	۱-۳-۶. روش ابو عمرو در غریب الحدیث
۱۵۲	۲-۳-۶. مسئله اشتقاء در فقه الحدیث ابو عمرو

۱۵۴	۶-۴. ابوزید انصاری.....
۱۵۸	۶-۵. عبدالمک بن قریب اصمی.....
۱۶۱	۶-۵-۱. مبانی و روش کار اصمی.....
۱۶۳	۶-۵-۲. اصمی و مسئله اشتقاق.....
۱۶۵	۶-۵-۳. روابط معنایی نزد اصمی.....
۱۶۹	۶-۵-۴. تفسیر حدیث نزد اصمی.....
۱۷۳	فصل ۷. تدوین غریب الحدیث در سده سوم
۱۷۳	۷-۱. ابوعیید قاسم بن سلام
۱۷۴	۷-۱-۱. دانش ادبی و زبانی ابوعیید
۱۷۷	۷-۱-۲. مطالعات حدیثی ابوعیید
۱۸۲	۷-۱-۳. روش ابوعیید در غریب الحدیث
۱۸۷	۷-۲-۱. ابوعدنان سُلَمِی
۱۹۴	۷-۳-۱. ابراهیم حربی
۱۹۵	۷-۳-۲. گذاری بر محتوای غریب الحدیث
۱۹۸	۷-۳-۳. شرح به اصلاح تلفظ
۲۰۱	۷-۳-۴. رویکرد تفسیری به حدیث
۲۰۵	۷-۴. ابن قتیبه دینوری
۲۱۱	۷-۵. گذاری بر کتب غریب الحدیث در سده سوم
۲۱۱	۷-۵-۱. غریب الحدیث ابن اعرابی
۲۱۶	۷-۵-۲. غریب الحدیث شمر بن حمدویه
۲۱۸	۷-۵-۳. غریب الحدیث مبرد
۲۱۹	۷-۵-۴. غریب الحدیث ثعلب
۲۲۳	۷-۵-۵. آثار ناشناخته
۲۲۷	۷-۶. شرح حدیث نزد محدثان
۲۳۱	فصل ۸. دوام سنت غریب الحدیث.
۲۳۱	۸-۱. آثار فراموش شده

۲۳۴.....	۲-۸. غریب الحديث ابوسلیمان خطابی
۲۳۸.....	۳-۸. سبک لغوی نزد ازهri و ابوعیبد هروی
۲۴۲.....	۴. غریب الحديث در سده‌های پنجم و ششم هجری
۲۴۳.....	۱-۸. دوام سنت قدماء در غریب الحديث
۲۴۷.....	۲-۸. غریب الحديث نزد شارحان
۲۵۰.....	۳-۸. الفائق زمخشri
۲۵۲.....	۴-۸. النهاية ابن اثیر جزری
۲۵۵.....	۵-۸. غریب الحديث در سده‌های میانه و متاخر
۲۶۵.....	بخش سوم: تحریف و تصرفات تمنی در حديث
۲۶۷.....	مقدمه
۲۶۹.....	فصل ۹. چیستی و عوامل تحریف
۲۶۹.....	۱-۹. چیستی تصحیف و تحریف
۲۷۲.....	۲-۹. گذاری بر علقوه‌ها و انگیزه‌ها
۲۷۷.....	۳-۹. رویارویی محدثان با تحریف
۲۷۹.....	۴-۹. مستنه تحریف در منابع علم الحديث
۲۸۲.....	۵-۹. تأليف در باب تحریف
۲۸۵.....	فصل ۱۰. تحریف در مقیاس کلمات
۲۸۵.....	۱-۱۰. تصحیف مبتنی بر نقطه
۲۸۹.....	۲-۱۰. تصحیف مبتنی بر پایه حروف
۲۹۷.....	۳-۱۰. تحریف ناشی از تشابه آوایی
۳۰۱.....	۴-۱۰. تصحیف در سطح حرکات
۳۰۴.....	۵-۱۰. قلب، زیادت و نقصان حروف
۳۰۹.....	۶-۱۰. ابدال کلمه به کلمه
۳۱۳.....	فصل ۱۱. قلب یا زیادت و نقصان کلمات
۳۱۳.....	۱-۱۱. جابجایی یا قلب کلمات
۳۱۶.....	۲-۱۱. زیادت و نقصان کلمات

۳۱۶.....	۱-۲-۱۱. بررسی نمونه‌های زیادت و نقصان
۳۲۳.....	۲-۲-۱۱. اختیاط در قول به نقصان
۳۲۷.....	فصل ۱۲. تحریفات عبارتی در حدیث
۳۲۷.....	۱۲-۱. تقطیع حدیث
۳۲۸.....	۱۲-۱-۱۲. تقطیع به اختصار
۳۳۲.....	۱۲-۱-۱۲. تقطیع به توزیع
۳۳۸.....	۱۲-۱-۱۲. تقطیع سبب ورود
۳۳۸.....	۱۲-۳-۱-۱۲. گذاری بر دانش سبب ورود
۳۴۰.....	۱۲-۳-۱-۱۲. نمونه‌ای از تقطیع سبب ورود
۳۴۵.....	۱۲-۱-۱۲. اسباب و انگیزه‌های تقطیع
۳۴۷.....	۱۲-۱-۱۲. تقطیع و تخریب در معنا
۳۵۱.....	۱۲-۱-۱۲. زیادت و تجمیع در حدیث
۳۵۱.....	۱۲-۲-۱۲. افزودن حواشی به متن
۳۵۲.....	۱۲-۱-۲-۱۲. تداخل حواشی تفسیری
۳۵۳.....	۱۲-۱-۲-۱۲. تداخل نسخه بدل‌ها
۳۵۰.....	۱۲-۱-۲-۱۲. تداخل مقابله با منابع دیگر
۳۵۶.....	۱۲-۲-۱۲. تجمیع مترفقات
۳۶۰.....	۱۲-۳-۱۲. اشتباه در تشخیص واحدهای حدیثی
۳۶۴.....	۱۲-۴-۱۲. هقدیم و تأخیر عبارات
۳۶۹.....	فصل ۱۳. نقل به معنا
۳۶۹.....	۱۳-۱. مباحث نظری نقل به معنا
۳۶۹.....	۱۳-۱-۱۳. سابقه نقل به معنا
۳۷۱.....	۱۳-۱-۱۳. علل نقل به معنا
۳۷۲.....	۱۳-۱-۱۳. جواز نقل به معنا نزد اهل سنت
۳۷۶.....	۱۳-۱-۱۳. جواز نقل به معنا نزد امامیه
۳۷۸.....	۱۳-۲-۱۳. گذاری بر مواضع نقل به معنا

۳۷۸.....	۱-۲-۱۳ نقل به معنا در سطح واژگان
۳۸۱.....	۲-۲-۱۳ نقل به معنا در سطح جمله
۳۸۵.....	منابع و مأخذ
۴۲۳.....	نمايه

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
وَلَقَدْ أَتَيْنَا دَأْوُدَ وَ سَلِيمَنَ عِلْمًا وَ قَالَا تَحْمِدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَلَّنَا عَلَيْكَ ثُمَّ كَثُرَ مِنْ عِيَادَهُ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که ازسوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی ای متعدد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهره‌مندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشنانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام درواقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آنها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

پیشگفتار

حرکت علمی و تولید علم با توجه به اقتضایات و نیازهای مربوط به جامعه، امر مهمی است که برای هر جامعه‌ای که به سمت پیشرفت و تمدن‌سازی در حرکت است، لازم و ضروری می‌نماید. این مهم تحقق نمی‌باید مگر به تلاش جمعی تمام سطوح اجتماع، که هر کدام به نحوی دارای نقش هستند. در این میان دانشگاه‌هایان و حوزه‌یان به عنوان متولیان اصلی پژوهش و تحقیق، نقش اساسی و در عین حال سازنده‌ای را دارند. جامعه علمی باید تمام همت خود را به کار گیرد تا به هر نحو ممکن، این حرکت علمی را تسريع بخشیده و بیش از پیش زمینه‌های ترقی آن را فراهم نماید. در این میان دانشگاه امام صادق علیه السلام با عنایت به جایگاه اصلی خود مبنی بر مرجعیت علمی از نقش قابل توجه و مؤثرتری برخوردار است.

از جمله رشته‌های علمی در حوزه الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث می‌باشد که مبنی بر احساس نیازی که به آن صورت گرفت، پایه‌گذاری شد و هم اکنون مراحل تکامل خود را دنبال می‌نماید. به قطع نخستین گام جهت پیشبرد اهداف و رسالت این رشته در راستای ترغیب و ایجاد نشاط فضای علمی و پژوهشی بین محققان و پژوهشگران، تدوین نظاممند و ارائه روشنمند موضوعات و مسائل رشته در قالب «کتاب» است.

این مهم علی رغم فواید آموزشی و پژوهشی، قادر است بستر پردازش بیشتر و همچنین نقد و ارزیابی علمی را فراهم نماید.

در حال حاضر با وجود محققان و پژوهشگرانی همچون دکتر پاکتچی که نزدیک به سه دهه در این رشته به تحقیق، پژوهش و تدریس پرداخته‌اند، لازم می‌نماید تا بیش از پیش تولیدات علمی جهت غنی‌سازی مباحث رشته علوم قرآن و حدیث عرضه گردد.

انجمن علمی – دانشجویی دانشکده الهیات دانشگاه امام صادق علیه السلام جهت پوشش نیاز به وجود آمده مبنی بر ارائه نظاممند و روشنمند مباحث رشته علوم قرآن و حدیث موفق به پیاده‌سازی، تنظیم، تدوین و نشر آثار آقای دکتر احمد پاکتچی در جامعه علمی گشت. این حرکت مبارک، نقطه شروعی بود تا این نیاز را بیش از پیش آشکار ساخته و ضرورت انجام و استمرار آن را در آینده نمایان سازد. از جمله تولیدات انجمن در مراحل اولیه تنظیم، تدوین و نشر در قالب کتاب بود. از جمله این کتاب‌ها، می‌توان به «تاریخ حدیث»، «تاریخ تفسیر»، «علل الحديث»، «روش تحقیق عمومی»، «روش تحقیق با تکیه بر علوم قرآن و حدیث» و «نقد متن» اشاره داشت.

بعد از فعالیت‌های انجام گرفته از سوی انجمن علمی – دانشجویی الهیات، این‌بار به دلیل استقبال اساتید و دانشجویان ارجمند و جهت اصلاح و تکمیل فعالیت‌های صورت پذیرفته، زمینه‌ای فراهم گشت تا با مساعدت و پشتیبانی همه جانبی معاونت پژوهشی عزم جدی بر تدوین، ویرایش و تأليف نهایی آثار دکتر پاکتچی در قالب دروس ارائه شده در رشته قرآن و حدیث در قالب جدید و در عین حال جامع‌تری صورت پذیرد.

نباید از نظر دور داشت که اقدامات انجمن علمی – دانشجویی الهیات در انتشار کتب دکتر پاکتچی به نوعی مبرایی از اقتضائات کلاس‌های درس نبود. با وجود آن که تلاش دانشجویان در آماده‌سازی این مجموعه، درخور تقدير است، اما به هر روی باید به تفاوت ماهوی که میان القای درس و تأليف وجود دارد، توجه داشت. در این باره هم باید به کم دقیقی‌ها و

مقدمه

دانش فقه الحدیث، یعنی دانشی که متصلی فهم احادیث و مسائل مربوط به آن است و می‌تواند معادلی برای تفسیر در حوزه دانش‌های قرآنی باشد، از صدر اسلام تاکنون فراز و نشیب‌های بسیاری را طی کرده و همواره مورد توجه عالمان اسلامی بوده است، با این حال وجود موانعی بسیار در مسیر توسعه این علم، زمینه‌ساز آن بوده است تا به آن اندازه که شایسته بوده و نیاز بوده، به این دانش پرداخته نشده باشد. در واقع آنچه عملاً در حوزه فقه الحدیث به عنوان میراث این علم در پیش روی ماست، بیشتر آثاری هستند که عملاً در گیر شرح احادیث با کلیت آن، یا شرح اجزائی از احادیث - مثلاً مفردات آن - شده‌اند، اما از آن حیث که مبانی نظری و شاکله‌ای نظاممند در این حوزه از دانش شکل گرفته باشد، خلاً بسیاری دیده می‌شود که برای تأمین آن، نیاز به مطالعه و پژوهشی گسترده وجود دارد.

با توجه به همین ویژگی، در کتاب حاضر کوشش بر آن بوده است تا آن بخش از کار پوشش داده شود که تکرار سخنان گفته شده نباشد. از آنجا که شمار آثار مربوط به شرح حدیث فراوان است، برای پرهیز از تکرار، تلاش شده است تا از سویی نگاهی نظری به کل دانش فقه الحدیث صورت گیرد و از سوی دیگر، برخی از مباحثی که مواد آن موجود است، اما مبانی نظری و ساختار آنها تدقیق نشده، به بحث نهاده شود. نوشه پیش رو، در واقع

حاصل مطالعه‌ای صورت گرفته با یک نظام پیشنهادی مربوط به مؤلف است که در آن تکیه اصلی بر متون کهن و کلاسیک در حوزه شرح و تفسیر حدیث است. نکته‌ای دیگر در حوزه فقه العدیث، آن بخشی از مباحثت است که برآمده از رویکردی فقهی یا کلامی به احادیث و فهم آن است که عملاً بحث را به روابط بین ارشته‌ای حدیث با فقه و کلام و امثال آن می‌کشد و از آنجا که درگیر شدن در این بخش از مباحثت خود مجالی گستردۀ می‌طلبد، از بسط مطالب در آن حوزه‌ها نیز پرهیز شده است. در اینجا بجاست همه زحمات کشیده شده از سوی محققان این حوزه ارج نهاده شود، و امید باشد که این اثر زوایایی از بحث را پوشش دهد که کمتر مورد علاقه نویسنده‌گان بوده است.

نقشه آغاز برای تأليف این کتاب، سلسله درس‌هایی بود که در طی شش نیمسال برای سه دوره با عنوان فقه العدیث برای کارشناسی ارشد پیوسته در رشته علوم قرآن و حدیث، در دانشگاه امام صادق علیه السلام ارائه شده است. در مرحله مقدماتی مطالب آن سه دوره به طور جداگانه پیاده‌سازی شده و حاصل آن دروس، به صورت متنی نوشتاری و به عنوان آغازی برای فرآیند تأليف، تدوین یافته است. اما آنگاه که نگارنده به تأليف اصلی آغاز کرد، عملاً بخش مهمی از مطالب که به حوزه نقل به معنا و بازسازی صورت اصلی حدیث بود، به کتابی مستقل احاله شد و در میان مباحث باقی مانده از متن دروس، دستمایه‌ای برای بحث تحریف و تصحیف فراهم آمد که باید بسط داده می‌شد؛ اما ضيق وقت در جلسات درس همواره موجب می‌شود که طیفی از مباحثت به زمانی دیگر و دوره‌ای دیگر موکول گردد و این درباره غریب العدیث صادق بود؛ در طی آن سه دوره هرگز فرست آن پیش نیامد تا مباحث غریب العدیث، بیش از مروری مختصر به بحث نهاده شود و اکنون زمان آن بود تا موادی مبسوط در این خصوص تدارک گردد.

به هر روی، مانند هر اثر تأليفی طرح موضوعی متناسب با یک طرح پژوهشی فراهم آمده و تأليفی مستقل صورت گرفته است که در آن به